

BADIIY MATNNI TASHKIL ETUVCHI VOSITALARNING LINGVISTIK TAVSIFI

Islomova E'zoza Yorqin qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti 4-kurs talabasi

Annotatsiya: Dunyo tilshunosligida bo'lgani kabi o'zbek tilshunosligida ham badiiy asarlarning til xususiyatlari, uni tashkil etuvchi vositalar va ularning lingvistik tavsifini o'rganish muhim hisoblanadi. Mazkur maqolada badiiy matnni tashkil etuvchi vositalar va ularning tavsifi haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: Muallif nutqi, qahramon nutqi, polifonik nutq, dialogik nutq, monologik nutq, remarka.

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funktsional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg'un bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday matn o'ziga xos sistemadir. Buni o'zaro bir-birini taqozo qiladigan halqalar majmuiga o'xshatish mumkin: tovush(harf)lar → so'zlar → iboralar → gaplar → abzats → bo'lim, qism, boblar Badiiy asarning matnida qahramonlar nutqi va muallif nutqi farqlanadi. Qahramonlar nutqi dialogik yoki monologik, ichki yoki tashqi nutq ko'rinishlarida bo'ladi. Muallif nutqi badiiy asar tilining muhim qismi hisoblanadi. Unda qahramonlarga, voqelikka nisbatan yozuvchi munosabati ifodalangan bo'ladi. Muallif nutqi ikki xilda ifodalanadi:

1. Muallif-hikoyachi nutqi. Bunda asar voqealarini so'zlab beruvchi odam yozuvchining o'zi bo'ladi. Peyzaj tasviri va qahramonlar qiyofasi, fe'latvori, ularning ruhiy holati, ma'naviy takomili hamda ularning ongida ro'y bergan o'zgarishlar muallif-hikoyachi nutqida xolis bayon shaklida keltiriladi. Badiiy asar tilining qiziqarli, ta'sirchan bo'lishi til birliklarining to'g'ri tanlanishi, matn mazmuniga mos kelishi muallif-hikoyachi nutqiga bog'liq. Muallif-hikoyachi nutqida voqelikni

tashqaridan kuzatish, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarga o'z munosabatini oshkora yoki yashirin bildirish tarzi sezilib turadi. Agar muallif qahramonga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lsa, tasvirda unga nisbatan muallif-hikoyachi xayrixohligini sezib turamiz.

2. Qahramon-hikoyachi nutqi. Ayrim asarlarda yozuvchi asar voqearasini atayin qahramonga hikoya qildiradi. Masalan, voqealar G'afur G'ulomning «YOdgor» qissasida Jo'ra tilidan, Asqad Muxtorning «Davr mening taqdirimda» romanida Ahmadjon tilidan, O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanida Rustam tilidan hikoya qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Buni yozuvchining badiiy-estetik niyati bilan bog'liq ehtiyojdan kelib chiqqan desak adashmagan bo'lamiz.

Qahramonlar nutqi. Badiiy asarda qahramon nutqi nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Yozuvchi qahramonlar nutqini individuallashtirish orqali ularning ma'naviy dunyosini, ichki kechinmalarini, hissiyotlarini, fikrlash tarzini, dunyoqarashi va atrofidagi voqea-hodisalarga munosabatini aks ettiradi. Qahramonlar nutqi orqali uning qanday muhitda yoki qayerda yashayotganligi, qaysi shevaga mansubligi, qaysi toifaga mansubligi, kim bilan nima haqida suhbatlashayotganligi, uning suhbatdoshlariga munosabati va boshqa ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Qahramonlar nutqi dialogik yoki monologik nutq ko'rinishlarida bo'ladi.

Dialogik nutq deb ikki yoki undan ortiq qahramonning o'zaro muloqotiga aytiladi. Dialogik nutqda qahramonlar tabiatini aniq ifodalash imkoniyati mavjud. Dialogik nutq tahlili ob'ekti alohida olingan gaplar tahlilidan emas, balki matn tahlilidan iborat bo'ladi. Dialogik nutq ko'rinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va ta'sirchan yetkazish maqsad qilingan bo'ladi. Shuning uchun suhbat jarayonida ellipsisdan, turli imo-ishoralardan keng foydalaniladi. Mutaxassislar fikricha, «aloqaaralashuvda so'z, so'z birikmasi, gap, ayrim hollarda matnlar ham ellipsisga uchrashi yoki nolisoniy vositalar bilan almashtirilishi mumkin. Dialogik matnlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kommunikantlar aloqa-aralashuv jarayonida nolisoniy vositalardan lisoniy vositani izohlash, to'ldirish, ta'kidlash, aniqlik kiritish, kompensatsiya qilish (lisoniy birlik o'rnida qo'llash) maqsadlarida foydalanadilar».

Monologik nutq badiiy asar qahramonlarining o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Ham she'riy ham nasriy asarlarda ishlatiladi. Badiiy asarlardagi maktublar asosan monologik yozma nutq ko'rinishida bo'ladi (eslang: Kumushning Otabekka yozgan maktubi, yoki Otabekning Kumushga yozgan maktubi). She'riy matnlarda lirik qahramon kechinmalarini tugal tasvirlash uchun monologik nutqdan foydalaniladi. Ichki monologik nutq - «qahramonning o'z-o'zi bilan ichdan gapirishi,

fikrlashi, fikr va tuyg'ularining ichki ifodasidir. Ichki monologda qahramon o'zining sirli, yashirin fikrlarigacha aytadi, shu boisdan ichki monolog orqali qahramon kitobxon oldida o'z-o'zini ochadi. SHuning uchun ham uning shaxsiyatida hech narsa sirli yoki tushunarsiz bo'lib qolmaydi. Ichki monolog so'zlashuv nutqidan o'zining ochiq va oshkoraligi bilan ajralib turadi».

Dialogik nutq ham monologik nutq ham uch ko'rinishda bo'lishi mumkin: ichki nutq, tashqi nutq va parallel nutq. Cho'lponning «Kecha va kunduz» romanida Miryoqubning «men» bilan suhbat dialogik nutq xarakterida lekin ifoda tarzi ichki nutq shaklida berilgan. «Parallel nutq - qahramon ichki va tashqi nutqlarining bir vaqtning o'zida namoyon bo'lishidir. Bu nutq shakli ko'pincha qahramonlar o'rtasidagi dialog jarayonida kuzatiladi va ichki nutq bunday hollarda suhbatdoshga bo'lgan munosabatni bildiradi».

Dramatik asarlar tarkibida izoh xarakteridagi o'ziga xos matn - remarkalar mavjud bo'lib, yozuvchi tomonidan kitobxonga, asarni sahnalashtiruvchi rejissyorga yoki aktyorlarga «yordam» ma'nosida kiritilgan bo'ladi. Remarkada yozuvchining qahramonlar qiyofasi, hatti-harakati, yoshi, voqea joyi hamda, nutq jarayoni haqidagi izohlar beriladi. Remarkasisiz dramatik asarni tasavvur etib bo'lmaydi. Qahramon ruhiyatini chuqur ochishda, harakat va holatlarni tasvirlab berishda ramarkaning katta ahamiyatga ega. Masalan, «Temir xotin» jiddiy komediyasining bosh qahramoni Qo'chqorning xarakter sifatida shakllanishida remarkaning roli katta. Qo'chqorning yashash sharoitining qanday ekanligi, u haqidagi dastlabki xarakteristika drama boshida berilgan remarkada ifodalanadi. Remarkalarni dramatik asardagi vazifasiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish mumkin. Jumladan, joy tasviri, psixologik tasvir kabi. «Qishloqdagi oddiy kamtarona hovli. To'g'ri bir necha ustunli peshayvon, o'ngda pastgina ko'cha eshik, oldiroqda yog'och karovat. Sahnadagi har bir jihoz, har bir buyumda nimadir yetishmaydi: eshik deraza romlarining yarmi bo'yalgan, qolganining rangi o'chib ketgan, yog'och karovatning bitta oyog'i yo'q, o'rniga g'isht terib qo'yilgan, ko'rpa-yostiqlarga yamoq tushgan, piyolalarning rangi o'chgan yoki chegalangan, choynakning jo'mragiga tunika kiygizilgan va hokozi».

yashash sharoiti, uy jihozlarining ko'rimsizligi, tun-u kun mehnat qilsa ham yaxshi yashamaganligining guvohi bo'lamiz. Sahnaga hali chiqib ulgurmagan Qo'chqor remarka yordamida rejissyorning mahorati asosida bezatilgan sahna ko'rinishidan bosh qahramonni taniydi. Eshik, romlarning to'liq bo'yalmaganligidan uning

hafsalasizligi, yamoq tushgan piyola, uchgan choynaklardan nochorligini, yog‘och karovatning oyog‘iga qo‘yilgan g‘ishtdan bechorligini anglab oladi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarning tili va uslubini o‘rganish hamda tahlil qilish muhim sanaladi. Badiiy asarni tashkil etgan vositalarni lingvistik tahlil qilish esa asarning badiiy qimmatini oshiradi, yozuvchi maqsadini aniq tushunishga yordam beradi.

1. Adabiyot nazariyasi. I - II jild. T. Fan 1978-1979
2. . Abdusamatov X. “Hayot, adabiyot, teatr” T 1978.
3. Aristotel “Poetika” 1957
4. Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldosheva M. Badiiy tahlil asoslari. (O‘quv qo‘llanma)– T. Kamalak. 2016.